

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

ПАНИЧОК ТЕТЯНА ЯРОСЛАВІВНА

УДК 371.035.9

**СТАТЕНЕ ВІХОВАННЯ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ
У НІМЕЧЧИНІ**

13.00.07 – теорія і методика виховання

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

ТЕРНОПІЛЬ – 2010

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор педагогічних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України
КРАВЕЦЬ Володимир Петрович,
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, ректор.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
ГОВОРУН Тамара Василівна,
Інститут психології імені Г. С. Костюка
НАПН України, лабораторія соціальної психології,
головний науковий співробітник;

кандидат педагогічних наук
КОВАЛЬЧУК Любов Олександрівна,
Тернопільський національний економічний університет,
старший викладач кафедри іноземних мов.

Захист відбудеться 1 жовтня 2010 р. о 12.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 58.053.01 у Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка за адресою: зала засідань (каб. № 30), вул. М.Кривоноса, 2, м.Тернопіль, 46027.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка за адресою: вул. М.Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027.

Автореферат розіслано 31 серпня 2010 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. І. Янкович

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сучасне українське суспільство переживає не лише глибоку соціально-економічну і політичну кризу, а й кризу екзистенційну, морально-духовну, що характеризується втратою людьми життєвих орієнтирів та сенсу життя, руйнуванням моральних цінностей і світогляду. Такі процеси негативно впливають на розвиток підростаючого покоління і відображаються на найтоншій його сфері – статевому самовираженню. У зв'язку з цим правильно організоване виховання у статевій сфері визначено серед основних завдань сучасних вітчизняних закладів освіти. Його актуальність зумовлена декількома чинниками: прискореним статевим розвитком школярів, недостатнім рівнем обізнаності неповнолітніх у статевій сфері, одержанням відповідної інформації здебільшого від однолітків, проявом масової сексуальної розпусти і вседозволеності молоді, проституцією та злочинністю на статевому ґрунті. Вважає швидке зростання кількості вагітностей серед підлітків, абортів і захворювань, що передаються статевим шляхом, випадків сексуального насилля. Значний вплив на неповнолітніх мають порнографія, кіно- і телепродукція сексуальної тематики, що руйнують їх психіку. Негативні наслідки може мати масовий випуск і некомпетентне використання молоддю літератури про процеси зачаття й дітонародження.

Упродовж останніх десятиліть активізувалися науково-педагогічні дослідження проблем статевого виховання учнівської молоді. Сучасні українські педагоги і психологи у своїх працях вивчають теоретичні основи статевого виховання (А. Даник, В. Кравець, І. Мачуська); проблеми підготовки юнаків-старшокласників до виконання соціальних ролей чоловіка та батька (Н. Гусак); різні аспекти статевого виховання в сім'ї (В. Васютинський, Т. Говорун, О. Шарган); питання формування культури сексуальної поведінки (Л. Гридковець, Т. Гурлева, Л. Мороз, О. Сечейко) і правильних міжстатевих стосунків у шкільному колективі (М. Боришевський, І. Мезеря); розвиток у молоді моральних основ сімейного життя (Т. Алексеєнко, М. Вовчик-Блакитна, Т. Кравченко, Д. Луцик, Л. Яценко); теоретико-практичні аспекти просвіти учнівської молоді у сфері статевого виховання (Ю. Бжинська, О. Василенко, О. Главацька, Г. Корчова). Значну увагу проблемі статевого виховання, культурі міжстатевих стосунків, підготовці молоді до сімейного життя приділяли видатні вчені минулого століття: Л. Виготський, Г. Ващенко, А. Макаренко, В. Сухомлинський. Водночас у вітчизняній педагогіці досі не розроблені програми статевого виховання учнівської молоді, недостатньо забезпечений цей процес науково обґрунтованими рекомендаціями та методичними розробками практичної роботи з молоддю. Виникло невиправдане дистанціювання українських закладів освіти від вирішення означеної проблеми. Незважаючи на власний досвід статевого виховання, в період соціальних змін вітчизняна освіта потребує нових підходів до його організації. Корисним може стати вивчення педагогічного доробку зарубіжних країн, який досліджували І. Даценко (дошлюбна підготовка учнівської молоді

у Польщі), Л. Ковальчук (гендерне виховання учнівської молоді в Німеччині), Л. Яворська (підготовка молоді до сімейного життя в США) та інші.

Водночас недостатньо досліджена проблема статевого виховання у зарубіжних країнах, зокрема в Німеччині. Школою цієї держави накопичений значний педагогічний досвід щодо статевого виховання молоді, формування відповідних ідей та розроблення практичних методик у цій сфері. Виховання «громадянина демократичної держави» німецька педагогіка розглядає невіддільно від статевої соціалізації особистості. Так, Й. Зенде (J. Sende) досліджував проблеми статевого виховання в старших класах середньої школи і вищій школі (1963), К. Бах (K. Bach) вивчав питання розвитку статевого виховання школярів (1969), Р. Борман (R. Borgmann) аналізував питання міжстатевих стосунків і роль педагогічного впливу на них (1965), Г. Грассель (H. Grassel) працював над психологічними проблемами статевого виховання в школі (1964), Г. Кентлер (H. Kentler) сформував основні положення статевого виховання (1970), У. фон Аппен (U. von Appen) охарактеризував педагогічні передумови й можливості підготовки дівчат до материнства через статево виховання (1975). Окремі питання статевого виховання в школі вивчали М. Гемпель (M. Hempel), Л. Кляйншмідт (L. Kleinschmidt), П. Еггерс (P. Eggers), К. Павек (K. Pawek), Б. Швенке (B. Schwanke) та ін.

Аналіз наукових джерел свідчить, що проблема статевого виховання німецької молоді не була предметом цілісного педагогічного дослідження в Україні. Виявлення і творче використання ідей німецького досвіду може сприяти теоретико-методологічному обґрунтуванню положень національної концепції статевого виховання учнівської молоді та переходу її на вищий якісний рівень.

Таким чином, недостатня теоретична розробка та потреби української школи зумовили вибір теми дослідження «Статеве виховання учнівської молоді у Німеччині».

Зв'язок роботи з науковими планами, програмами, темами. Дисертацію виконано в рамках державного замовлення Міністерства освіти і науки України в Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка на тему «Гендерна соціалізація дитини та виховання гендерної рівності дітей та юнацтва» (державний реєстраційний номер 01034U003119). Тему наукового дослідження затверджено вченою радою Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (протокол № 7 від 02.03.2004 р.) та узгоджено в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 7 від 30.09.2008 р.).

Мета дослідження – з'ясувати особливості генезису змісту й організації статевого виховання молоді Німеччини і визначити перспективи реалізації прогресивних ідей німецького досвіду в Україні.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

1. Вивчити стан дослідженості проблеми статевого виховання у педагогічній теорії та практиці освітніх закладів Німеччини.

2. Здійснити ретроспективний аналіз та виділити основні періоди генезису статевого виховання Німеччини, окреслити їх провідні тенденції.

3. Охарактеризувати зміст та особливості організації виховання статі у німецьких школах на сучасному етапі.

4. Виявити позитивні ідеї статевого виховання у педагогічній практиці Німеччини та визначити перспективи їх реалізації у вітчизняних навчальних закладах.

Об'єкт дослідження – теорія і практика статевого виховання учнівської молоді.

Предметом дослідження є етапи становлення, зміст та організація статевого виховання учнівської молоді Німеччини.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять принцип цілісності та системності виховання; ідеї особистісно зорієнтованого виховання учнівської молоді; положення про закономірності психосексуального розвитку особистості; ключові положення вітчизняних і німецьких науковців XVIII – XX ст. про статево виховання (А. Макаренко, В. Сухомлинський, М. Годан (M. Hodann), Г. Грассель (H. Grassel), Н. Клюге (N. Kluge), М. Бергер (M. Berger), А. Гільгерс (A. Hilgers), У. Зілерт (U. Sielert), теорія та методика статевого виховання Німеччини (К. Зітельман (C. Zitelmann), У. Баер (U. Baer), Г. Мейер (H. Meyer), нормативні документи Німеччини з питань освіти й виховання, фундаментальні наукові праці з проблем статевого виховання учнівської молоді.

Для виконання поставлених завдань і досягнення мети використані такі **методи** наукового дослідження: *інтерпретаційно-аналітичний метод*, за допомогою якого вивчено й узагальнено українські і зарубіжні документальні джерела, архівні матеріали, проаналізовано навчальні плани, програми, підручники із застосуванням синтезу, аналогії, систематизації, узагальнення; *метод порівняльно-історичного аналізу* дав змогу встановити етапи розвитку педагогічної освіти Німеччини, визначити загальне і специфічне в статевому вихованні у ФРН і НДР, виявити спільні та відмінні ознаки у структурі й змісті статевого виховання у школах Німеччини й України; *метод теоретичного узагальнення* забезпечив можливість аналізу вихідних положень дослідження, сприяв формуванню узагальнених висновків та оцінок, обґрунтуванню практичних рекомендацій.

Джерельна база дослідження. У процесі науково-педагогічного пошуку використано 294 джерела. Основними джерелами були наукові праці німецьких педагогів, офіційні документи про розвиток педагогічної освіти – закони, накази, розпорядження та інші нормативно-правові акти ФРН і НДР, об'єднаної Німеччини; навчальні плани й програми німецьких шкіл; матеріали зарубіжних і вітчизняних періодичних видань; інформація з Інтернету.

Організація дослідження. Дисертаційне дослідження проводилось у 2003 – 2009 роках й умовно поділено на три етапи науково-педагогічного пошуку.

На першому етапі (2003 – 2005 рр.) вивчено стан дослідження проблеми в теоретичному й практичному аспектах. Визначено об'єкт, предмет, мету і завдання наукового дослідження. Опрацьовано першоджерела та теоретичні праці німецьких педагогів у Німецькій державній бібліотеці (Берлін), у бібліотеці м. Варен, а також у бібліотеках Вільного університету (Берлін), Університету імені В. Гумбольдта (Берлін) та університету м. Росток.

На другому етапі (2005 – 2006 рр.) проаналізовано першоджерела і теоретичні праці з обраної теми зарубіжних науковців і педагогів, передусім німецьких. Досліджено сутність і специфіку процесу становлення німецької системи підготовки до сімейного життя та визначено ціннісні орієнтири кожного історичного етапу, здійснено періодизацію розвитку статевого виховання в Німеччині. Охарактеризовано зміст, напрямки, принципи та методи підготовки молоді до сімейного життя в сучасних німецьких закладах освіти.

На третьому етапі (2006 – 2009 рр.) проаналізовано й узагальнено отримані результати, визначено позитивні ідеї німецького досвіду, виявлено можливості їх реалізації у вітчизняних навчальних закладах, сформульовано загальні висновки дисертації.

Наукова новизна результатів дисертації полягає в тому, що в ній *вперше* в Україні:

– здійснено комплексне дослідження статевого виховання учнівської молоді Німеччини із визначенням особливостей його змісту та організації (системність виховного процесу у статевої сфері із залученням численних виховних інституцій; вплив державних програм на зміст та способи реалізації статевого виховання; спрямованість виховного процесу на задоволення потреб учнів та розвиток у них статевої ідентичності; своєрідність підходів до здійснення статевого виховання у навчальних закладах різних земель Німеччини; упровадження спеціального навчального предмета з формування нормальних статевого взаємин та включення відповідних тем до програм інших навчальних дисциплін);

– проведено ретроспективний аналіз і виділено основні періоди становлення статевого виховання, з'ясовано їх провідні тенденції: 1) період зародження (XVIII – XX ст.): консервативний та репресивний характер виховного процесу, вплив релігії на його реалізацію; 2) період реформування (початок XX ст. – 1933 рр.): спроби заперечення буржуазної моралі та визнання необхідності статевого виховання і сексуальної освіти; 3) період занепаду (1933 – 1945 рр.): придушення сексуальних реформ у суспільстві та відновлення сексуальних репресій; 4) період відродження й інтенсивного розвитку (1945 – 1989 рр.): генезис статевого виховання в період існування НДР і ФРН; 5) період модернізації (кінець XX – початок XXI ст.): плюралізація сімейних форм життя, сексуальне самовизначення молоді.

– виділено позитивні ідеї німецького досвіду (особистісна орієнтація; демократичний характер викладу навчального матеріалу з проблем сексуальності, відносин статей; застосування інтерактивних методик; установка на розвиток комунікативних навичок учнів; організація частково роздільного виховання хлопців і дівчат; співпраця із консультаційними центрами та позашкільними виховними закладами) та визначено можливості їх використання у навчальних закладах України.

У процесі дослідження в науковий обіг уведено нові джерела і документи.

Подальшого розвитку набули ідеї німецьких педагогів щодо використання принципу мультидисциплінарності, особистісно зорієнтованого виховання.

Практичне значення проведеного дослідження полягає у тому, що отримані результати, висновки і рекомендації можуть бути використані у практиці реформування вітчизняної школи. Доцільно керуватися ними під час складання навчальних планів і програм зі статевого виховання, написанні підручників, навчальних посібників, розробленні лекційних курсів, спецкурсів, спецсемінірів та навчально-методичної літератури з історії та теорії педагогіки, порівняльної педагогіки. Результати аналізу змісту й організації статевого виховання в Німеччині можуть бути використані у навчально-виховному процесі вітчизняних освітніх закладів, на курсах підвищення кваліфікації вчителів.

Особистим внеском дисертанта у монографії «Статева соціалізація та підготовка учнівської молоді до сімейного життя у педагогіці та шкільній практиці зарубіжних країн» є написання розділу «Проблеми статевого виховання школярів у Федеративній Республіці Німеччина».

Апробація і впровадження результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційного дослідження обговорено та схвалено на Міжнародних науково-практичних конференціях «Наука та практика – 2007» (Полтава, 2007 р.), «Формування цінностей сучасної особистості» (Дрогобич, 2007 р.), на IV Міжнародній науково-практичній конференції «Стратегічні питання світової науки» (Перемишль, Польща, 2008 р.), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Освітні інновації: філософія, психологія, педагогіка» (Суми, 2008 р.), на IV Міжнародній науково-практичній конференції «Становлення сучасної науки – 2008» (Прага, Чехія, 2008 р.), на засіданнях кафедри німецької мови Тернопільського національного економічного університету (2004, 2007, 2008 рр.).

Результати дослідження апробовані та впроваджені у практику діяльності Навчально-методичного центру професійно-технічної освіти у Тернопільській області (довідка № 18 від 03. 03. 2009 р.), у навчально-виховний процес Тернопільського вищого професійного училища ресторанного сервісу і торгівлі (довідка № 3 від 25. 11. 2008 р.).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 11 наукових праць, з них 6 – у фахових виданнях.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Основний текст дисертації викладено на 163 сторінках з використанням 10 таблиць, 10 додатків і 294 найменувань літературних джерел (із них 249 – іноземною мовою).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено його мету, завдання, об'єкт, предмет, дослідницькі методи, розкрито наукову новизну, практичне значення роботи, подано інформацію про апробацію та впровадження її результатів.

У **першому розділі** – «*Статеве виховання учнівської молоді в процесі історичного розвитку Німеччини*» – проаналізовано погляди німецьких учених на статеве виховання учнівської молоді як на соціально-педагогічну проблему, визначено хронологічні межі дослідження, здійснено ретроспективу педагогічних концепцій статевого виховання, втілюваних у шкільній практиці Німеччини у XVIII – на початку XXI ст., охарактеризовано системи статевого виховання школярів НДР і ФРН. На основі ретроспективного аналізу особливостей та тенденцій розвитку статевого виховання виділено п'ять основних періодів у його розвитку:

- 1) період зародження: з XVIII до XX ст.;
- 2) період реформування: з початку XX ст. до 1933 рр.;
- 3) період занепаду: 1933 – 1945 рр.;
- 4) період відродження й інтенсивного розвитку: 1945 – 1989 рр.;
- 5) період модернізації: кінець XX – початок XXI ст.

На основі ретроспективного аналізу з'ясовано, що практика і теорія статевого виховання в *період зародження* розвивалася в межах філософії, теології, медицини, психології, біології та соціології. Постулати статевого виховання часто містилися в різних філософських трактатах, у практичних висновках медицини, психології, біології і теології, починаючи з XVIII ст. Опрацювання педагогічної літератури виявило паралельне існування різноманітних сексуально-виховних норм. Представники церкви активно виступали за репресивну мораль проти загального права вільної сексуальної поведінки. Філантропи захищали сексуальну просвіту від заборони всього сексуального, реформатори першої третини XX ст. боролися проти загальної тенденції міщанської моралі, за вільну сексуальність.

Період реформування став поштовхом для розвитку статевої педагогіки. Реформатори першої третини XX ст. боролися проти загальної тенденції міщанської моралі, за вільну сексуальність. Прогресивні представники жіночого руху (К. Цеткін) вимагали єдиних сексуальних прав для чоловіків та жінок і правдивого пояснення дітям питань про статевий розвиток. За часів існування Веймарської республіки засновувалися і діяли численні спілки, зокрема педагогів, які прагнули до

сексуальних реформ. Основними темами, з яких найбільше дискутували, були проблеми статевого стосунків, жіночої емансипації, статевого актів у шлюбі й поза ним, їх наслідків, сексуальних відхилень, регулювання народжування, доцільності розлучення. Вимоги реформаторських спілок охоплювали широкий спектр питань. Незважаючи на обережні спроби сексуальних реформ, у першій третині ХХ ст. домінували сексуально-репресивні уявлення.

У короткий *період занепаду* націонал-соціалістична влада скасувала позитивні зрушення у сексуальній сфері і відновила традиційні сексуальні репресії. Сексуальність знову була обмежена функцією продовження роду. Використання засобів контрацепції «здоровою арійською» парою заборонялося як морально, так і законом. Мету сексуальних контактів визначали як народження расово чистого потомства. Статеве виховання в німецькій школі здійснювалося за такими темами: генетика статі, расове вчення, демографічна політика, сімейна етика. Расова теорія і напіввійськове виховання помітно впливали впродовж 12 років на етичні та моральні цінності покоління.

Період відродження й інтенсивного розвитку – післявоєнний період, коли на німецькій території було створено дві держави – Німецька Демократична Республіка (НДР) і Федеративна Республіка Німеччина (ФРН). Суттєвим для статевого виховання учнів НДР було те, що його розглядали як частину виховання загалом й одночасно як підготовку до шлюбу та сім'ї. Проблеми статевого виховання розглядали на уроках біології, релігії, етики, природознавства та ін. Важливу роль у вихованні відігравали різні позашкільні заклади, позаурочні заходи, гуртки, які спрямовували свою діяльність на організацію дозвілля, відпочинок, куховарство, турботу про немовлят тощо. На початку 80-х років цілі статевого виховання поєднували з підготовкою до дорослого життя та підтримкою підлітків у період статевого дозрівання. Від середини 80-х рр. ХХ ст. розгорнулась офіційна профілактична робота з молоддю щодо СНІДу.

Натомість статеве виховання у ФРН у зазначений період характеризувалося існуванням паралельних напрямків: християнсько-міщанський і ліберально-ідеологічний. Перший передбачав відмову у праві на сексуальну активність. У змісті підручників із біології 50-х рр. ХХ ст. відсутня тема статевого розмноження. Ліберально-ідеологічна тенденція пропагувала й ідеалізувала секс, підносила його до такого рівня, що людина начебто мала служити йому все життя. Для молодого покоління секс ставав як гаслом і призводив до небезпечної ранньої сексуальної активності дітей. З 1968 р. в початкових класах ввели предмет зі статевого виховання. Проте схвалювали не лише секс у підлітковому віці, а й гомосексуальність, що перечило суті роз'яснювальних занять із статевого виховання. Це стало джерелом напруження і конфліктів у суспільстві, школах, родинах.

Уже наприкінці 60-х років ХХ ст. став очевидним негативний вплив політики «вільної сексуальної активності». Внаслідок збільшення кількості абортів зменшився рівень народжуваності, зросла кількість жіночих захворювань, причиною виникнення яких були ранні

статеві відносини, а також кількість зґвалтувань, насилля й убивств на сексуальному ґрунті, підвищився рівень гомосексуальності.

Аналіз спільних рис статевого виховання учнів у ФРН і НДР дав змогу класифікувати теоретичні спрямування досліджень цієї проблеми: напрями, котрі спрямовані на збереження цінностей (католицьке, консервативне і прогресивне статеве виховання), і критичні напрями (соціалістичне, нерепресивне, феміністичне і емансипаційне статеве виховання). За критерій класифікації слугували орієнтації, цінності і норми: ставлення до моральних вартостей, до сексуальності, визначення мети статевого виховання.

Спільним для представників напрямів, спрямованих на збереження цінностей, є те, що вони характеризували дитинство асексуальною фазою, а сексуальний розвиток молоді сприймали як негативний, прагнули розповсюджувати заповідь про дошлюбну цнотливість, формували установку на здорову сім'ю.

Аналіз критичних напрямів статевого виховання свідчить, що вони характеризувалися передусім неприйняттям традиційних норм та цінностей. Представники цих напрямів ставили завданням: підтримати дітей у їх статевому розвитку, не заперечувати гомосексуальність як рівноправну сексуальну форму, сприяти рівноправності чоловіка та жінки, визнати контрацепцію, критично протистояти обов'язковості законного покарання за переривання вагітності до 12-го тижня.

У період модернізації розпочалася нова епоха в житті німецького народу, яка вплинула на сприйняття взаємин між статями. Перед статевим вихованням постали певні вимоги, спрямовані на вирішення таких проблем, як плюралізація сімейних форм життя, рівноправність жінок і чоловіків у суспільстві, сексуальне самовизначення дітей і молоді, сексуальне насилля щодо них, одностатеве партнерство тощо. Нині у Німеччині діяльність школи у сфері статевого та дошлюбного виховання поєднана з роботою центрів, які надають консультативну та соціальну допомогу підліткам (наприклад, у випадку ранньої вагітності). Учні знають про подібні центри й зміст їхньої діяльності, а також про готовність працівників цих установ їм допомогти.

Директиви й навчальні плани зі статевого виховання свідчать, що дошлюбне статеве виховання як частина загального виховання є основним засобом сприяння шлюбу та сім'ї. Знання, що отримують учні під час статевого виховання, спрямовані на формування в дітей і молоді уявлень про відповідальне партнерство, повагу як до самого себе, так і до інших, у т. ч. повагу до іншої статі, взаєморозуміння і взаємодопомогу в майбутньому шлюбі, оскільки шлюб та сім'я є природною основою і найважливішим складником суспільства. Розвитку статевого виховання в Німеччині на сучасному етапі сприяють постійна Конференція міністрів освіти і культури, органи управління та керівництва освітою всіх федеральних земель.

Аналіз статевого виховання XVIII – початку XXI ст. засвідчує, що на кожному історичному етапі простежується орієнтація на виховання прагнення створити здорову сім'ю і народжувати здорове покоління.

У **другому розділі** – «Зміст та особливості організації виховання статі у німецьких школах на сучасному етапі» охарактеризовано сучасний стан статевого виховання в німецьких школах, проаналізовано шкільні навчальні плани та програми федеральних земель зі статевого виховання, з'ясовано його мету й завдання у школі на сучасному етапі, визначено шляхи впровадження ідей німецького досвіду в практику статевого виховання української молоді. Вивчення матеріалів зі статевого виховання у землях Німеччини, законів, постанов, дало змогу зробити висновок про відповідальність держави і кожної окремої землі за підростаюче покоління.

На сучасному етапі основний акцент зроблено на проведення політики, яка спрямована на вирішення таких проблем:

- забезпечення раннього статевого виховання через шкільну освіту;
- гарантування молоді забезпечення контрацептивами;
- підтримка розвитку спеціальних служб з охорони сексуального і репродуктивного здоров'я;
- організація широкої кампанії з профілактики захворювань, які передаються статевим шляхом, передусім СНІДу.

Метою статевого виховання є формування в учнів правильного розуміння суті норм й установок у сфері взаємовідносин статей і потреби керуватися ними у своїй життєдіяльності. До робочих планів зі статевого виховання включені такі теми: християнсько-релігійні ціннісні орієнтації; розширене поняття сексуальності, яке охоплює питання дітонародження, взаємин з партнером, розвиток особистості, спілкування; орієнтація на сім'ю; нетрадиційні форми партнерства, крім шлюбу; засоби контрацепції; переривання вагітності; захист ненародженого життя; сексуальність дітей і молоді; рівноправне партнерство; сексуальне насилля; попередження СНІДу; сексуальна неповноцінність.

Вивчення досвіду німецьких закладів освіти в галузі статевого виховання дало змогу виокремити його зміст, що зведений до вирішення конкретних педагогічних завдань, а саме:

- виховання почуття відповідальності у взаєминах між статями за кожний вчинок;
- формування прагнення мати міцну, здорову і дружну родину, що відповідає сучасним вимогам суспільства, утвердження рівноправності батька і матері в родині, народження дітей і формування свідомого та відповідального ставлення до їх виховання;
- виховання здатності розуміти інших людей і формування почуття поваги до них не тільки як до людей загалом, а також як до представників чоловічої та жіночої статей;
- розвиток уміння оцінювати власні вчинки щодо інших людей з урахуванням їхньої статевої приналежності, формування розуміння позитивного і негативного в сфері людських відносин;

– виховання відповідального ставлення до свого здоров'я та здоров'я інших людей, формування поняття дозволеного і забороненого, а також усвідомлення шкоди і небезпеки ранніх статевих зв'язків, застереження про неприпустимість, безвідповідальність та легкодумство у взаєминах із особами іншої статі;

– виховання правильного розуміння дорослості: її змісту, ознак, проявів і якостей.

Опрацьовані документальні матеріали дають змогу стверджувати, що статевому вихованню притаманний принцип мультидисциплінарності. Він полягає в тому, що воно має здійснюватися не лише тоді, коли про це вказано у навчальному плані, а на всіх етапах шкільного життя. Питання сексуальності, партнерства, стосунків статей, розподілу ролей між ними, кохання можуть виникати у зв'язку з найрізноманітнішими навчальними темами. Так, наприклад, на уроці літератури може стати темою для обговорення вислів про втіху під час інтерпретації вірша, на занятті фізичної культури – питання про співіснування сили тіла і мужності, на уроці країнознавства – питання про доцільність чи недоцільність закону про контроль народжуваності, а в процесі трудового навчання – питання про суспільний розподіл праці між статями. Реалізація мультидисциплінарного принципу дає змогу різними шляхами пом'якшити сталу структуру уроку. При цьому повинен існувати прямий зв'язок між дисциплінами у процесі обговорення тієї чи іншої теми. Мультидисциплінарне заняття по-різному відбувається у школах, залежно від типу навчального закладу. Перевагою цієї форми є підвищення навчальної успішності й інтенсивний особистий вплив учителя на школярів, що сприяє їх статевому вихованню. Оскільки багато проблем сексуальності за своєю суттю є настільки комплексними, що для їх обговорення і вирішення не вистачає спеціальних знань лише одного предмета, то найбільш ефективним є використання міжпредметних зв'язків.

У статевому вихованні учнівської молоді пріоритетну роль відіграють інтерактивні методи, що базуються на демократичному стилі взаємодії. До них належать: метод ігрових ситуацій, метод проектування, «мозковий штурм», інтерв'ю, метод створення виховних ситуацій. Крім цих методів використовують традиційні: бесіди, дискусії, лекції, семінари, «круглі столи», різні форми роботи з книжкою, пресою, інформацією «Інтернету» та інші. Німецький досвід переконує у доцільності використання саме таких методів, оскільки вони орієнтовані на більш широку взаємодію учнів не лише з учителем, але й з однокласниками, стимулюють активність учнів у процесі виховання. Особливістю їх застосування є опора на власний досвід під час вирішення проблемних завдань.

Важливою проблемою статевого виховання учнів Німеччини є організація спільного навчання хлопців і дівчат. Упровадження такого навчання передбачає усунення нерівності між обома статями, сприяння рівноправності майбутніх чоловіка і жінки. Проте постійна Конференція міністрів освіти і культури Німеччини у директивах статевого виховання рекомендує здійснювати частково роздільне навчання хлопців і дівчат, оскільки під час розгляду окремих питань

сексуальної тематики (інтимна гігієна, сексуальне насилля) необхідно унеможливити тиск іншої статі.

У формуванні нормальних взаємин між статями існують й інші проблеми: недостатня компетентність окремих педагогів, відсутність взаєморозуміння між учнями різних статей, виникнення психологічної напруги на заняттях через нерівномірність статевого розвитку школярів. Проте ці недоліки не мають системного характеру, проводиться робота з їх усунення.

Проблема статевого виховання в Німеччині вирішується системно, комплексно та реалізується такими соціальними інститутами: сім'єю, школою, позашкільними виховними закладами, громадськими організаціями, соціальними службами для молоді. Велика увага у педагогіці Німеччини приділяється статево вихованню поза школою. Воно спрямоване на задоволення потреб учнів, розвиток сексуальної ідентичності в колі однолітків. Це виховання здійснюється там, де молоді люди можуть самостійно організовувати свої будні: у центрах відпочинку та розваг, таборах, молодіжних об'єднаннях і молодіжних навчальних центрах, на вулиці. Позашкільна робота з молоддю не є структурованою інституцією та охоплює різні поля діяльності й організаційні форми. Вона завжди мала і має значний вплив на статево поведінку школярів. Однак, згідно із засадами статевої педагогіки, нині перед нею постають нові завдання.

Характеризуючи специфіку статевого виховання в Німеччині, потрібно звернути увагу на роботу з батьками. Вони є головними партнерами школи. Згідно з рішенням постійної Конференції міністрів освіти і культури Німеччини від 1968 р., статево виховання насамперед є завданням батьків, школа, відповідно, зобов'язана допомагати у цьому.

На основі проведеного дослідження пропонуємо такі шляхи використання німецького досвіду статевого виховання в Україні:

а) під час здійснення статевого виховання дотримуватися принципу мультидисциплінарності, який дає змогу розкрити й обговорити певні проблеми незалежно від предметних меж;

б) ширше використовувати новітні для вітчизняної системи освіти форми організації виховного процесу (презентації, проекти, тренінги), інноваційні методи організації занять, у т.ч. з використанням відео- та аудіотехніки;

в) застосовувати метод виховних ситуацій, який стимулює прояви індивідуальної творчої ініціативи учнів і водночас формує в них необхідні для сімейного життя навички співпраці з партнером. Цінним для формування української освітньої практики є німецький досвід упровадження у зміст навчальних програм ситуацій вільного вибору, аналізу проблемних ситуацій та пошуку альтернативних рішень, що розвиває у молодих людей критичне мислення, вдосконалює навички креативного вирішення життєвих проблем;

г) практикувати індивідуалізацію процесу виховання, поділ класу на підгрупи, частково роздільне навчання хлопців та дівчат під час вивчення інтимних тем; використовувати ідеї

вільного виховання, частіше залучати учнів до виконання самостійних завдань, які сприяють вихованню в учнів ініціативи, творчих здібностей;

г) створювати відповідний клімат в класах та школах, який базується на взаємній повазі і довірі, розробити програми, спрямовані на формування певної позиції щодо сексуальності кожного учня;

д) формувати компетентність педагогів, створювати центри для підвищення кваліфікації вчителів зі статевого виховання;

е) посилювати взаємодію шкіл з батьками для успішного здійснення статевого виховання. Одна з ефективних форм цієї роботи – проведення вчителями та учнями тематичних батьківських вечорів, дискурсів, обговорення;

є) забезпечувати комплексність та системність організації статевого виховання із залученням різноманітних виховних інституцій; створювати позашкільні сексуально-педагогічні центри, які повинні надавати консультативну та соціальну допомогу підліткам та їх батькам.

Дослідження та аналіз проблем статевого виховання учнівської молоді доводить, що досягти в ньому позитивних зрушень і необхідних змін на шляху формування повноцінної особистості можливо за умови інтегрованої, узгодженої співпраці вчителів, батьків і, звичайно ж, учнів.

Узагальнення результатів дисертаційного дослідження забезпечило можливість сформулювати загальні **ВИСНОВКИ**:

1. На основі аналізу педагогічних джерел та практики реалізації статевого виховання в освітніх закладах Німеччини виділено три позиції щодо статевого виховання школярів: традиційно-обмежену, ліберальну та суспільно-емансипаційну, для яких спільним є особистісна орієнтація, врахування потреб та інтересів школярів.

2. Характерними рисами статевого виховання школярів Німеччини є: системність організації виховного процесу у статевій сфері із залученням численних виховних інституцій; вплив державних програм на зміст та способи реалізації статевого виховання; спрямованість виховного процесу на задоволення потреб учнів та розвиток у них статевої ідентичності; своєрідність підходів до здійснення статевого виховання у навчальних закладах різних земель Німеччини; упровадження спеціального навчального предмета та включення тем до програм інших навчальних дисциплін, які сприяють формуванню нормальних статевого взаємин

3. Ретроспективний аналіз дав змогу виділити основні етапи генезису статевого виховання в Німеччині: 1) період зародження (з XVIII до XX ст.): статево виховання формується під впливом релігії і має консервативний та репресивний характер; 2) періоду реформування (з початку XX ст. до 1933 рр.): заперечення буржуазної моралі та визнання необхідності статевого виховання і сексуальної просвіти; 3) період занепаду (1933 – 1945 рр.): придушення сексуальних реформ у суспільстві та відновленням сексуальних репресій; 4) період відродження й інтенсивного розвитку

(1945 – 1989 pp.): прискорений розвиток статевого виховання в період існування НДР і ФРН; 5) період модернізації (кінець XX – початок XXI ст.): плюралізація сімейних форм життя, сексуальне самовизначення молоді.

4. У статевому вихованні більшості федеральних земель Німеччини основна увага приділяється як сексуальній просвіті, так і формуванню навичок міжстатевого спілкування і взаєморозуміння, підтримці фізичного і репродуктивного здоров'я учнів, підготовці до відповідального батьківства.

Завданням статевого виховання учнівської молоді в сучасній Німеччині є засвоєння теоретичних знань із анатомії і фізіології організму людини та її репродуктивної системи; розвиток навичок успішної побудови рівноправних взаємин між статями; створення належних умов для формування системи цінностей молоді.

Зміст роботи у цьому напрямку передбачає виховання відповідальності за власні вчинки у статевих взаєминах та правильного розуміння дорослості, формування переконання про шкоду та небезпеку ранніх та випадкових статевих зв'язків, розвиток прагнення мати міцну сім'ю, зберегти власне здоров'я та здоров'я інших людей.

5. Реалізація в школі принципу мультидисциплінарного статевого виховання під час вивчення навчальних предметів гуманітарного профілю розширює можливості формування позитивного світогляду учнів. Розширення змісту навчальних предметів є основою досягнення хорошого результату у статевому вихованні, який на окремих заняттях не завжди можна забезпечити.

6. Пріоритетну роль у статевому вихованні відіграють інтерактивні методи, які передбачають використання власного досвіду учнів під час вирішення проблемних завдань. До них належать метод ігрових ситуацій, метод проектування, «мозковий штурм», інтерв'ю, метод створення виховних ситуацій. Доцільним у статевому вихованні є використання методу проєктів, який відображає реалізацію особистісно зорієнтованого підходу у вихованні та сприяє формуванню вміння адаптуватися до швидкозмінних умов життя. Активно використовуються і традиційні методи та форми виховання: бесіди, дискусії, лекції, семінари, «круглі столи», робота з книжкою, пресою, інформацією «Інтернету», використання практики виховних епох.

7. Варти уваги є рекомендації німецьких дослідників щодо доцільності роздільного навчання хлопців і дівчат під час опанування окремих тем протягом вивчення курсу статевого виховання, а також запрошення на уроки незалежних фахівців (юристів, медиків, психологів, сексологів) та залучення до статевого виховання школярів у позаурочний час представників різних установ і організацій (центри планування сім'ї, гінекологічні клініки, молодіжні клуби, центри профілактики СНІДу, театр).

Активна підтримка шкіл державними та приватними установами в організації позакласної і позашкільної роботи дає змогу на належному рівні й загалом ефективно здійснювати заходи щодо статевого виховання. Активну участь у статевому вихованні беруть державні організації (Pro

Familia, Інститут статевої педагогіки (Дортмунд), Дрезденський музей гігієни, Спілка статевого виховання, Федеративний центр охорони здоров'я), діяльність яких спрямована на підвищення його ефективності і формування сексуальної культури серед молоді.

8. Головними партнерами школи у статевому вихованні учнівської молоді є батьки. Німецькі дослідники, відзначаючи суттєву зміну позиції батьків щодо сексуальності їхніх дітей, починають зміщувати акценти у вихованні школярів зі школи на сім'ю, розробляючи рекомендації з організації батьківських семінарів і вечорів, створюючи консультаційні центри для батьків із проблем статевого виховання дітей.

9. Німецький досвід свідчить, що статева педагогіка, хоч і не спроможна усунути всі суперечності, проте допомагає свідомому й відповідальному вирішенню сексуальних проблем. Доведено, що освітні програми не сприяють прискоренню початку статевого життя учнів. Вони або віддаляють перший сексуальний досвід, або роблять його більш впорядкованим та захищеним від сексуальних зловживань.

У результаті вивчення досвіду статевого виховання Німеччини доведено, що воно має проводитися не лише факультативно, але й на спеціально створеній для цього дисципліні, і має орієнтуватися на максимально повне висвітлення основних проблем статевої соціалізації школярів.

10. Проведений аналіз статевого виховання у школах Німеччини та України дає змогу констатувати, що у вітчизняній шкільній освіті означена проблема недостатньо розроблена і не забезпечена навчально-методичними матеріалами. Основними напрямками використання позитивних ідей педагогічної теорії та практики Німеччини є: системність та комплексність організації статевого виховання; запровадження спеціальної дисципліни зі статевого виховання в Україні; реформування системи підготовки та підвищення кваліфікації педагогів; гуманізація та демократизація стосунків між дорослими та дітьми; впровадження педагогами у життя особистісно зорієнтованого виховання; використання інтерактивних методів виховання; врахування потреб та інтересів дітей і підлітків з проблем сексуальності; використання практики роздільного навчання хлопців і дівчат під час вивчення інтимних тем; налагодження інтегрованої, узгодженої співпраці учителів, батьків та самих учнів.

Проведене дослідження не претендує на вичерпний аналіз усіх аспектів проблеми статевого виховання учнівської молоді у Німеччині. Вивчення потребують передусім його методологічні і дидактичні засади; питання співпраці громадських і державних організацій та установ, муніципальних органів, ВНЗ для активізації учнів у позашкільній і позакласній роботі; встановлення тісних зв'язків школи з батьками у справі статевого виховання підростаючого покоління.

**СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ
ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:**

1. Паничок Т. Я. Особливості взаємодії учителів і батьків при здійсненні статевого виховання учнівської молоді у Німеччині / Тетяна Паничок // Гуманізація навчально–виховного процесу : збірник наукових праць. Слов'янський державний педагогічний університет. – Слов'янськ : СДПУ, 2009. – № 43. – С. 169 — 177.

2. Паничок Т. Я. Особливості статевого виховання як невід'ємної частини дошлюбного виховання у ФРН / Тетяна Паничок // Наукові записки. Серія : Педагогіка / Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль : ТНПУ, 2006. – № 6. – С. 139 — 143.

3. Паничок Т. Я. Проблеми статевого виховання і статі у німецькій суспільній думці наприкінці XVIII – на початку XIX століття / Тетяна Паничок // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи : збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. – Умань : СПД Жовтий, 2008. – С. 91 — 96.

4. Паничок Т. Я. Проблеми статевого виховання школярів у Федеративній Республіці Німеччина / Тетяна Паничок // Статева соціалізація та підготовка учнівської молоді до сімейного життя у педагогіці та шкільній практиці зарубіжних країн : монографія [Т. В. Говорун, О. М. Кікінеджи, В. П. Кравець та ін] – За редакцією члена-кореспондента АПН України, проф. В. Кравця. – Тернопіль : ТЗОВ «Видавництво Астон», 2009. – С. 129 — 152.

5. Паничок Т. Я. Статеве виховання учнівської молоді на етапі становлення державної єдності Німеччини / Тетяна Паничок // Наукові записки. Серія : Педагогіка / Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль : ТНПУ, 2006. – № 9. – С. 102 — 108.

6. Паничок Т. Я. Статеве виховання як актуальна соціо-педагогічна проблема в Німеччині на початку XX століття та за часів існування ФРН і НДР / Тетяна Паничок // Наукові записки. Серія : Педагогіка / Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль : ТНПУ, 2006. – № 7. – С. 177 — 184.

7. Паничок Т. Я. Теоретичні напрямки статевого виховання в Німеччині в період існування ФРН і НДР (1949 – 1989) / Тетяна Паничок // Молодь і ринок. – Дрогобич : ДДПУ, 2007. – № 8. – С. 128 — 132.

8. Паничок Т. Я. Дидактичні основи статевого виховання учнівської молоді Німеччини // Становлення сучасної науки : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (27. 09. – 05. 10. 2008 р.). – Прага : Освіта і наука, 2008. – С. 3 — 5.

9. Паничок Т. Я. Основні аспекти ефективного статевого виховання у ФРН / Тетяна Паничок // Освітні інновації : філософія, психологія, педагогіка : матеріали Всеукраїнської науково-

практичної конференції (16 – 17 квітня 2008 р.) / Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2007. – С. 311 — 317.

10. Паничок Т. Я. Роль соціалістичного статевого виховання НДР 1949–1989 років у становленні сучасної статевої педагогіки Німеччини / Тетяна Паничок // Наука та практика : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції 11 – 15 лютого 2007 року. – Полтава : Громадська асоціація «Аграрна наука і практика», 2007. – С.173 — 177.

11. Паничок Т. Я. Статеве виховання учнівської молоді у ФРН / Тетяна Паничок // Стратегічні питання світової науки – 2008 : збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції (15 – 28 лютого 2008 р.). – Перемишль : Наука і студія, 2008. – С. 93 — 96.

АНОТАЦІЇ

Паничок Т. Я. Статеве виховання учнівської молоді у Німеччині. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидати педагогічних наук зі спеціальності 13.00.07 – теорія і методика виховання. – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. –Тернопіль, 2010.

У дисертації здійснено комплексне дослідження статевого виховання учнівської молоді в Німеччині. Встановлені характерні риси виховного процесу у статевої сфері: системність організації; спрямованість на задоволення потреб учнів та розвиток у них статевої ідентичності; зумовленість змісту та способів реалізації виховного процесу у статевої сфері спрямуванням державних програм; різноманітність підходів до здійснення статевого виховання у навчальних закладах різних земель Німеччини; включення до програм навчальних курсів тем, які сприяють формуванню нормальних статевої взаємин. Проведено ретроспективний аналіз і виділено основні періоди статевого виховання: період зародження, період реформування, період занепаду, період відродження й інтенсивного розвитку, період модернізації, та з'ясовано їх провідні тенденції. Конкретизовано зміст, форми й методи та особливості організації статевого виховання школярів Німеччини. Виділено позитивні ідеї німецького досвіду та визначено перспективи їх використання у навчальних закладах України. У науковий обіг уведено нові джерела і документи, опрацьовано велику кількість іншомовних джерел.

Ключові слова: статеве виховання, статева педагогіка, учнівська молодь, сексуальність.

Паничок Т. Я. Половое воспитание ученической молодежи в Германии. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.07 – теория и методика воспитания. – Тернопольский национальный педагогический университет имени Владимира Гнатюка. – Тернополь, 2010.

В диссертации осуществлено комплексное исследование полового воспитания учащейся молодежи в Германии. Установлены характерные черты воспитательного процесса в половой сфере: системность организации; направленность на удовлетворение потребностей учащихся и развитие у них половой идентичности; обусловленность содержания и способов реализации воспитательного процесса в половой сфере направлением государственных программ; разнообразие подходов к осуществлению полового воспитания в учебных заведениях разных земель Германии; включение в программы учебных курсов тем, которые способствуют формированию нормальных половых взаимоотношений; введение в школьные программы специального учебного курса по половому воспитанию; Проведен ретроспективный анализ и выделены основные периоды полового воспитания: период зарождения, период реформирования, период упадка, период возрождения и интенсивного развития, период модернизации, и выяснено их ведущие тенденции. Конкретизировано содержание, формы, методы и особенности организации полового воспитания школьников Германии. Выделены положительные идеи немецкого опыта и определены возможности их использования в учебных заведениях Украины. В научный оборот введено новые источники и документы, обработаны большое количество иноязычных источников.

Ключевые слова: половое воспитание, половая педагогика, ученическая молодежь, сексуальность.

Panychok T. Y. Sex upbringing of schoolchildren in German. – Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Pedagogical Sciences, speciality 13.00.07 – Theory and Methodology of Education. – Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University. – Ternopil, 2010.

The retrospective analysis helped to distinguish the main stages of sexual education development in Germany such as: sexual education development from the 18th century till the beginning of the 20th century, sexual education development during Weimar Republic period (1919-1933), sexual education development during Nazism period(1933-1945), sexual education extension in the German Democratic Republic and The Federal Republic of Germany(1949-1989) and sexual education elaboration at present time.

The main task of young people sexual education in modern Germany is improvement of theoretical knowledge of human body anatomy and physiology and its reproductive system, upbringing of responsibility in sexual relationship, development of successful relations, providing favourable conditions for forming and development of young people's values. At present time the pedagogical task of a school is the development of young people personal responsibility for their own choice in sexual relationship.

The results of the research testify that applying of multisubject sexual education principle based on humanitarian subjects extends the opportunities of positive students' outlook. Extension of subject delimitations is the basis of achieving good results in sexual education that cannot always be provided at separate lessons.

The interactive methods have priority in sexual education and they anticipate using students' own experience in solving different problematic situations. These methods include the role playing method, projection method, brain storming, interview, educational situation creation method.

Active support of schools by different state and private establishments in organizing afterschool activities helps to provide excellent and effective sexual education. Some state organizations such as Pro Familia, The Institute of Sexual Pedagogics (Dortmund), the Dresden Hygiene Museum, the Sexual Education Association, the Federal Health Care Centre take an active part in sexual education. Their activity is aimed at effectiveness raising of sexual education and forming young people sexual culture.

The main school partners in young people sexual education are parents. The German researches note essential change of parents' viewpoint on sexuality of their children and emphasize the role of a family in sexual education, give recommendations for organizing the parental seminars and parties and creation of consulting centres for parents concerning problems in children sexual education.

The comparative analysis of sexual education at German and Ukrainian schools states that this issue has not achieved complete implementation in Ukrainian school education. However, sexual education effectiveness will rise (based on our research in Germany) under such conditions: reformation of teacher training system, humanization and democratization of adult-children relations, implementation of personality-oriented education where children are considered as a subject but not an object of the educational process, and integrated and coordinated cooperation of teachers, parents and children.

Key words: sex education, sex pedagogy, sexuality, schoolchildren

Підписано до друку 17.08.2010 р.
Формат 60x84/16. Друк RESO.
Папір друк. Умовн. друк. арк. 0,9.
Замовлення № 86 . Наклад 100 прим.

Видрук оригінал-макету:
Редакційно-видавничий відділ
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027